

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВИНИКНЕННЯ МОНОПОЛЬНИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ПОЛІТИКА ЩОДО НИХ САМОДЕРЖАВСТВА

Висвітлено питання створення монопольних об'єднань в економіці українських губерній царської Росії наприкінці XIX – на початку XX ст., проаналізовано причини, які обумовили їх виникнення ще на початковому етапі формування капіталістичних відносин в країні, а також ставлення до монополій царського уряду.

Ключові слова: промисловість, монополії, українські губернії, царизм.

Шляхов А. Б. Возникновение монополистических объединений в промышленности украинских губерний Российской империи и политика относительно них самодержавия.

Освещены вопросы создания монополистических объединений в экономике украинских губерний Российской империи в конце XIX – в начале XX в., анализируются причины, которые обусловили их возникновение еще на начальном этапе формирования капиталистических отношений в стране, а также отношение к монополиям царского правительства.

Ключевые слова: промышленность, монополии, украинские губернии, царизм.

Shlyachov O. B. Arising of monopolistic associations in Ukrainian provinces of the Russian empire and policy of the autocracy toward them.

The article highlights the issues of creating monopolies in the economy of Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late XIX – early XX century, analyzes the causes that led to their appearance at the initial stage of formation of capitalist relations in the country. This, in particular, is the presence in some heavy industries the small amount of large and super-large companies, highly insufficient development these industries in general, extremely active protectionist policy of tsarism, significant financial support from its side some privileged companies and firms. In addition, the significant role played factor of adopting world known organizational forms of the formation of monopolies, Western cartels methods. The article also discusses the relationship of the tsarist government and monopoly capital, it is concluded that there was no subordination that these relations were quite complex and contradictory, and had a certain originality in different periods of development.

Keywords: industry, monopolies, Ukrainian province, the tsarist government.

Актуальним та важливим у науковому плані видається дослідження тих системних трансформацій, що відбувалися в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. у зв'язку з переходом від феодального, аграрного до нового, буржуазного суспільства. Зокрема, у той час у промисловості українських губерній Російської імперії завершується технічний переворот, розпочинається індустріалізація. При цьому вагомим місцем в народному господарстві посідали монопольні об'єднання. Значну увагу їх діяльності приділяла радянська історіографія (перш за все, слід згадати праці Г. Циперовича, Й. Ф. Гіндіна, Я. І. Лівшина, В. Я. Лавричева, С. В. Кушнірука) [3; 15–17; 35]. У сучасній українській історичній літературі питання виникнення та діяльності монополій в промисловості України на межі XIX–XX ст. студіювали О. П. Ресент, О. В. Сердюк, І. В. Довжук, О. М. Донік [10; 11; 22] та ін. Разом з тим причини настільки ранньої

появи монополій в країні, яка тоді тільки ставала на шлях капіталістичного розвитку, а також питання ставлення до них царського самодержавства багато в чому ще залишаються дискусійними та не дослідженими у повному обсязі. Тож спробуємо певним чином заповнити цю лакуну.

Необхідно зазначити, що на відміну від Західної Європи та США, Російська імперія не знала чітко вираженої стадії капіталізму вільної конкуренції. Майже одразу від проведення буржуазних реформ, коли капіталістичні відносини тільки починали затверджуватися, в економіці країни стали проявлятися тенденції до монополізації виробництва. У створенні монополій частина підприємців та вчених-економістів імперії вбачала дійовий засіб до упорядкування виробництва, запобігання промисловим кризам. Зокрема, М. І. Туган-Барановський в 1894 р. писав, що «на зміну принципу індивідуальної свободи висувається новий великий принцип – асоціації, який повинен позбавити людство від потрясінь та катастроф, що супроводжують... промисловий прогрес» [32, с. 512].

Разом із тим не підлягає сумніву, що монопольні об'єднання в Росії та Україні виникали саме в тих галузях, де урядом шляхом виняткового протекціонізму та казенних замовлень здійснювалося насадження капіталізму зверху. Не випадково відомий дослідник початку ХХ ст. Л. Кафенгауз звертав увагу на те, що «умови, в яких розвивається наша промисловість... призводять до штучного синдицирування видобувної та обробної промисловості» [37]. Радянський історик Й. Ф. Гіндін зазначав, що монополія в Російській імперії «не стільки виростала зі значного розвитку вільної конкуренції, скільки була зобов'язана своїм виникненням державному втручання, яке було не притаманне іншим країнам капіталізму» [4, с. 46].

Помітне значення тут мало і сприйняття вже відомих у світовій практиці організаційних форм утворення монополій, активне запозичення західного досвіду картелювання. Зокрема, заступник голови Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії О. І. Фенін у своїх спогадах підкреслював, що одне з провідних монопольних об'єднань того часу – синдикат «Продвугілля» – було «створенням іноземного капіталу, який шукав можливості підвищити низьку дохідність рудників шляхом торговельного об'єднання» [33, с. 124].

Тож сучасний німецький історик К. Функен причину ранньої появи монопольних об'єднань у царській Росії вбачав саме в зовнішньому чиннику, наголошуючи, що монополізувались безпосередньо ті галузі промисловості країни, які знаходилися в руках іноземного капіталу [40]. У свою чергу російський історик Г. Циперович наголошував, що «капіталізм в Росії проходив курс західноєвропейської та американської монополії, але за вкрай скороченим конспектом» [35, с. 141].

Дещо інше тлумачення цього питання можна зустріти у праці бельгійського дослідника В. Пеетерса «Сталь у степу», де фактично стверджується, що утворення монополії в Російській імперії було результатом цілеспрямованих дій самодержавства. Зокрема, автор зазначав, що царизм, намагаючись «утримати виробництво на життєздатному рівні, переконав виробників сталі сформувані синдикат «Продамет» [21, с. 50].

Зрештою наявність у низці галузей важкої промисловості країни незначної кількості великих та надвеликих підприємств, при вкрай недостатньому розвитку цих галузей у цілому, надзвичайно активна протекціоністська політика царизму, а також значна фінансова підтримка з його боку окремих привілейованих компаній і фірм обумовили те, що вже у 1880-ті рр. у Російській імперії, зокрема

в її українських губерніях, розпочався активний процес формування монополій. У цей час перші синдикати виникають у металургії та в цукровій галузі. Так, у 1882 р. було організовано Спілку рейкових фабрикантів, а в 1887 р. у цукровій промисловості України з'явився синдикат, в який об'єдналося 171 з 219 цукрових заводів. У 1890 р. було також створено Спілку рейкових заводів, до якої увійшли Брянське, Новоросійське та Південноросійське Дніпровське товариства, які діяли в Україні. Вищезгадане об'єднання, яке проіснувало до 1895 р., зосередило у своїх руках 3/4 загальноімперського виробництва рейок.

Своєрідним каталізатором процесу створення монопольних об'єднань стала економічна криза 1900–1903 рр., яка, загостривши конкуренцію, змусила підприємців максимально сконцентрувати та об'єднати свої сили. У результаті на початку XX ст. у таких галузях, як металургійна, машинобудівна, залізнична та інших виникла низка потужних монополій, які діяли переважно в південноукраїнських губерніях. Зокрема, у 1901 р. було створено синдикат «Продпаровоз», який згодом об'єднав усі приватні паровозобудівні заводи імперії (два з них – Гартмана та Харківський – діяли в Україні) та контролював 97 % загальноімперського збуту паровозів. У 1902 р. утворився синдикат «Трубопродаж», до складу якого увійшло 10 трубопрокатних підприємств імперії, зокрема чотири в Україні: катеринославські «Шодуар» та «Ланге», луганський «Гартман» та Нікополь-Маріупольський заводи. У тому ж році уряд затвердив статут «Товариства для продажу виробів російських металургійних заводів». Таким чином було створено найбільшу монополію царської Росії – синдикат «Продамет».

Наступного року виник синдикат «Продвагон». Ще однією монополією, створеною у 1903 р., був синдикат «Цвях», який виготовляв сталевий дріт, гайки та цвяхи. Він інтегрував 32 підприємства, у тому числі три українські заводи – Олександрівський, Дніпровський та Дружківський. Наступником його в цій галузі виробництва стало монопольне об'єднання «Дріт» (організоване в 1909 р.). У 1904 р. у кам'яновугільній галузі було утворено Російське товариство торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну (більш відоме як «Продвугілля»), що об'єднало 24 підприємства. У 1908 р. виник синдикат «Продаруд», до складу якого увійшло шість підприємств Криворізького залізничного басейну і т. ін. Усього ж у царській Росії перед Першою світовою війною нараховувалося приблизно 150 монопольних об'єднань, третина з яких діяла саме в українських губерніях [12, с. 65].

Зупиняючись на процесі монополізації промисловості України та Росії, треба зауважити, що здійснювався він фактично явочним шляхом. Адже на той час в імперії продовжувало діяти архаїчне законодавство 1845 р., яке забороняло страйки торговців (рос. «стачка» від слова «стакнутися» – домовитися) щодо підвищення цін. Це, у випадку необхідності, могло бути спрямоване і проти монополій. Звичайно, «нелегальне» становище створювало численні незручності – обмеження комерційної діяльності монополій тощо. Тому, зазвичай, останні намагалися використати дозволені форми господарських об'єднань – організовували торговельні контори зі збуту певного товару, дійсна діяльність яких визначалася особливими контрагентськими угодами, за якими їхні учасники зобов'язувалися всю свою продукцію продавати товариству. Так, урядовий «Вестник финансов» у 1901 р. підкреслював на своїх сторінках: «У нас стосовно синдикатів існує дивна... сором'язливість, яка не дозволяє казати про

них гласно... Самі промисловці не мають сміливості відкрито казати про спільні інтереси у справі збуту, і все що робиться у нас на цьому поприщі, робиться під чужим ім'ям центральних контор, агентств і т. ін.» [1, с. 356].

Ще один варіант полягав у створенні, так званих, «таємних» картелів, коли великі промисловці досягали неофіційних домовленостей, укладали усні угоди щодо координації своєї діяльності. З цього приводу один з тогочасних авторів зазначав: «З діючих зараз в Росії синдикатів багато не мають жодних договорів та документів, які можна б було встановити розшуком. Проте дослідження окремих галузей виробництва та промисловості без сумніву показує, що вони знаходяться під сильнішим впливом синдикатів та трестів» [38 а]. В іншому свідченні початку XX ст. зверталася увага на той факт, що «велика кількість фактично існуючих синдикатів залишалася невідомою завдяки глибокій таємниці, яка скрізь оточує подібні угоди» [8, с. XVI].

Втім, незважаючи на це, монополії царської Росії здійснювали регулювання виробництва шляхом його обмеження і навіть скорочення, забезпечуючи їхнім власникам великі бариші за рахунок штучного підняття цін. Саме подібні факти і викликали зростання невдоволення та обурення населення країни (в тому числі й українських земель) діяльністю монополій. Ще в 1895 р. на сторінках видання «Русская мысль» зазначалося: «Синдикати тримають у лещатах окремі галузі виробництва з безсумнівною вигодою для своїх учасників і до шкоди для усіх споживачів» [8, с. 73]. «Встановлюючи ціну товарів поза впливу суперництва, синдикати тримають їх на доволі високому рівні..., що лягає тягарем на найбідніші класи населення, – відзначалося в іншому свідченні кінця XIX ст., – Можливість же отримувати великі бариші збільшує матеріальні статки учасників синдикату і тим створює ще більшу майнову різницю між багатими та бідними» [13, с. 55].

Не змінилася в цьому відношенні ситуація і на початку XX ст. Відповідно піддані імперії Романових дивилися на монополії «не інакше як на установи, що призначені для грабунку або, в усілякому разі, як на найбільш потужний засіб для оббирання», – визнавали автори журналу «Промышленность и торговля» [2, с. 32]. Однак, причини подібного ставлення до синдикатів та трестів діячі великого бізнесу імперії вбачали лише в недостатньому рівні розвитку суспільства, у тому, що політики та журналісти лякали населення «жупелом монополії». «Синдикатський рух може стати найбільш важким у нас, де широкі верстви населення так мало розвинуті в культурному відношенні», – скаржилися представники монополій на початку XX ст. [27, № 8, с. 124]. Так або інакше, але громадська думка імперії, періодична преса, основні політичні сили, зокрема, представники правомонархічних, консервативних кіл, майже в унісон демонстрували переважно негативний погляд на діяльність монополій.

У зв'язку з цим науковий інтерес викликає ставлення до монопольних об'єднань тогочасного правлячого режиму, власне самодержавства. Одностайності в оцінках історична література в цьому відношенні не демонструє. Так, Й. Ф. Гіндін ще на початку 1960-х рр. у своїй праці стверджував, що царський уряд стосовно монополій провадив «послідовно антисиндикатську лінію» [3, с. 102]. Разом із тим радянська історична література пізнішого часу зазвичай пропонувала формулу щодо наявності «союзу самодержавства з капіталістичними монополіями на основі взаємної зацікавленості», наголошувала на посиленні державно-монополістичних тенденцій в розвитку економіки імперії на початку

XX ст. [36, с. 11]. Хоча весь комплекс існуючих суперечок у цьому своєрідному «союзі» частіш за все не висвітлювався.

Сучасна вітчизняна історіографія пропонує свій погляд на проблему. Зокрема, український дослідник М. М. Москалюк зазначав у своїй праці: «Аналіз політики імперського уряду стосовно промислових монополій засвідчує, що "підпорядкованості" тут не було... Постійно уряд спирався на монополії і широко, йдучи їм назустріч, використовував їх в інтересах своєї економічної політики та для власного зміцнення. Разом з тим уряд протистояв монополіям як сила самостійна, що економічно спирається на величезне державно-монополістичне господарство як сила самозабезпечена» [18, с. 14].

Тож розглянемо відносини самодержавства та монопольних об'єднань докладніше. Як вже згадувалося вище монополії в промисловості та на транспорті Російської імперії з'являються ще наприкінці XIX ст., хоча їх діяльність і була формально заборонена законом. «Вже значна частина залізничної промисловості в Росії (в усілякому разі західної її частини) знаходиться в руках синдикатів, існуючих чимало років. Між тим, чи відомий цей факт більшості нашої публіки?» – запитували автори публікацій кінця XIX ст. [39, с. 415, 416]. У свою чергу в 1900 р. журнал «Народное хозяйство» звертав увагу на те, що «ми живемо у добу гласних та негласних синдикатів страйків» [20, с. 96]. Утім влада тоді ще тривалий час не могла визначитися із своєю стратегією стосовно монополій. «Російські синдикати, трести і картелі зненацька захопили міністерство торгівлі і промисловості, яке... ще не виробило твердої та певної точки зору на це нове явище нашого торговельно-промислового життя», – зазначалося на сторінках періодичної преси імперії [27, № 8, с. 124].

Зрештою урядом було вирішено звернутися до закордонного досвіду в цій царині. Так, ще у 1893 р. Міністерство фінансів відрядило в США фабричного інспектора І. І. Янжула для ознайомлення з практикою функціонування монопольних об'єднань, законодавчою регламентацією їх діяльності. Висновки, до яких у результаті своєї поїздки прийшов І. І. Янжул, полягали в тому, що треба не боротися з монополіями, а, навпаки, використати їх в інтересах влади. «Немає підстав ані приводу приховувати надалі або не визнавати та не легалізувати існуючі синдикати», – писав він. Промислові синдикати «повинні бути визнані державою як корисна і навіть бажана форма асоціації, так або інакше призначена для попередження в країні... промислової кризи» [39, с. 420, 423]. Разом з тим, вважав І. І. Янжул, «державна зобов'язана регламентувати синдикати не тільки в тому ж ступені, як фабрики та різні торговельні й акціонерні товариства, але навіть у більшій» [39, с. 420].

У випадку ж необхідності пропонувалося стримувати монополії не тільки суто репресивними діями, а й використовуючи економічні важелі, які знаходилися в розпорядженні царизму. «Для багатьох синдикатів, – зазначав у своїй доповіді І. І. Янжул, – особливо продукція яких охороняється митом, уряд має у своїх руках Дамоклів меч, який висить над діяльністю подібного синдикату... Занадто велике підняття цін завжди може викликати громадське обурення та скасування або зменшення мита, що призведе до іноземної конкуренції» [39, с. 400].

Певним чином ці міркування були враховані владними структурами. Так, урядовий «Вестник финансов» у 1901 р. на своїх сторінках досить прозоро натякав: «Якщо промислові діячі, які усвідомлюють неповну пристосованість своїх підприємств до нових умов..., визнали б корисним в об'єднанні зусиль

шукати вихід із існуючих скрут (створити синдикат. – *О. III.*), з боку міністерства фінансів вони не зустріли б перешкод своїм починанням». При цьому журнал робив застереження, що на таке ставлення підприємці могли б розраховувати лише у випадку, «якщо метою їх єднання не буде штучне, ненормальне підвищення цін на вироби» [1, с. 346]. А незабаром друкований орган Міністерства фінансів вже недвозначно наголошував, що «економічне життя країни висловлюється рішуче за нову форму організації праці», і у зв'язку з цим пропонував вдатися до законодавчого регулювання діяльності синдикатів [1, с. 356]. Щоправда реалізувати задумане в той час так і не вдалося.

Втім, уже з перших років XX ст. царизм почав розглядати картельні та синдикатські угоди як цілком бажані для регулювання виробництва. Як зазначав з цього приводу приват-доцент Московського університету І. М. Гольдштейн у своїй праці «Синдикаты и тресты и современная экономическая политика», уряд фактично «заохочував... створення могутніх синдикатів» [4, с. 508]. А петербурзький часопис «Народное хозяйство» констатував, що «загальна тенденція до синдикалізації захопила в Росії галузі промисловості... вугільну, залізну, цукрову та інші, діючи... шляхом негласного адміністративного сприяння» (підкреслено нами. – *О. III.*) [19, кн. IX, с. 3].

Наступна співпраця окремих міністерств та відомств з монополіями була логічним продовженням системи державного втручання у приватнопідприємницьку діяльність, до якої тоді активно вдавалося самодержавство. Відповідно міжвідомча нарада, яка була скликана Міністерством торгівлі та промисловості в 1909 р., висловилася проти законодавчої боротьби із синдикатами. Однак до формальної їх легалізації справа все не доходила. У зв'язку з цим підприємці та юристи імперії все наполегливіше виступали за перегляд застарілих правових норм та розробку спеціального законодавства щодо монополій та їх діяльності. Останнє повинно було визнати право капіталістів на об'єднання в монопольні союзи. Водночас передбачалося дати чітке визначення самого поняття «монополія» та встановити ознаки монопольного господарства.

Так, у 1910 р. представник одного із синдикатів, виступаючи з доповіддю в Імператорському технічному товаристві, наполягав, що для розвитку індустрії «необхідна легалізація закономірних промислових об'єднань та шляхів для подальшого розвитку їх», що «державна влада не може, а відповідно й не має права затримувати об'єднання підприємств..., тому що цей вплив (синдикатів. – *О. III.*) занадто глибоко вкоренився в економічне життя» [34, с. 10, 41, 42]. Шкідливою ж, стверджували представники великого бізнесу, могла бути лише монополія на виробництво певного виду продукції і тільки тоді вона й повинна бути «об'єктом законодавчого розгляду» [34, с. 45]. Віддзеркалюючи на своїх сторінках саме таку позицію, друкований орган Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії журнал «Горнозаводское дело» підкреслював, що «необхідно» за прикладом іноземних держав, заохочувати виникнення усіляких об'єднань промислових організацій» [6, № 10, с. 6973].

Реагуючи на ці пропозиції, Міністерство торгівлі і промисловості (далі – МТіПр) у листопаді 1910 р. для всебічного з'ясування діяльності в імперії «різного роду торговельно-промислових угод синдикатського характеру, що мають на меті регулювання виробництва, збуту або цін», створило особливу міжвідомчу комісію під керівництвом товариша міністра торгівлі та промисловості таємного радника Міллера. Остання, з метою отримання більш повної інформації, розіслала всім

підприємствам, які були учасниками монопольних об'єднань, анкети з низкою питань. Серед них були й такі: «Чи впливала угода (синдикатська. – *О. Ш.*) на якість та собівартість продукції, що вироблялася на заводі, та якими засобами?» [9, арк. 18].

Не дивно, що відповідь на подібне питання була майже одноставно негативною. Досить наочним у цьому плані був лист від Товариства братів Фрумкіних, контрагента синдикату «Цвях», яке мало дротово-цвяховий завод у Катеринославі. У грудні 1910 р. компанія повідомила Петербург, що монопольна «угода на якість та собівартість наших виробів не впливала і впливати не могла, внаслідок того, що вона стосувалася виключно продажу виробів». Крім того, підприємці запевняли органи влади, що їхній договір із синдикатом конкуренцію «між заводами не усунув» [Там само, арк. 19, 19 зв.]. З останнім дійсно важко не погодитися. Адже боротьба за кращі замовлення та збільшені квоти виробництва продовжувала вестися і в середині монополії, що зрештою призвело до її ліквідації.

Узагальнити результати роботи вищезгаданої комісії взялася міжвідомча нарада з питань діяльності в Російській імперії монопольних об'єднань, яка відбулася у Петербурзі 15 лютого 1911 р. Окрім представників зацікавлених міністерств та відомств, у нараді, за повідомленням тогочасної преси, брали участь і представники низки синдикатів – «Продвугілля», «Дроту» та «Продамету».

На нараді представники урядових структур знову намагалися з'ясувати, чи «практикується синдикатами штучне підвищення цін на окремі предмети»? Однак, І. І. Ясюкович (представник «Продамети») та М. С. Авдаков (який репрезентував інтереси «Продвугілля») з усіх сил намагалися довести, що завдяки синдикатам «ціни не лише не підвищилися, але у деяких випадках навіть були зменшені», що синдикати «переслідували цілі піднесення промисловості, а не пригнічення споживачів тощо» [26]. Зрештою нарада з цього питання так і не змогла «дійти до рішучого висновку».

У свою чергу громадськість імперії вимагала вжити нагальні заходи у боротьбі із синдикатами. Зокрема, на сторінках періодичної преси недвозначно наголошувалося: «Єдиний засіб захисту, це визнання синдикатів організацією незаконною та такою, що підлягає переслідуванню у кримінальному порядку» [28, № 1, с. 45–46]. Подібної думки тоді багато хто дотримувався і в Державній думі. Зокрема, ряд депутатів III Думи наполягали на тому, щоб «призачинений закон (акт 1845 р., який забороняв страйки торговців. – *О. Ш.*)» отримав застосування на практиці.

З цього приводу декілька депутатів-октябристів на чолі із О. І. Гучковим навіть побували у прем'єр-міністра Петра Столипіна. У відповідь на це П. А. Столипін наголосив, що незабаром «закон буде відновлений у своїй силі» [28, № 1, с. 45]¹⁾. Відверто негативно до монопольних об'єднань тоді ставилися і праві політичні сили в російському парламенті [20, с. 115].

Врешті-решт, за для отримання більш повної інформації відносно діяльності монополій, наприкінці 1911 р. було призначено докладну ревізію, яку повинен був здійснити сенатор Д. Б. Нейдгарт. Перевірка виявила численні зловживання та порушення законодавства з боку монополістичних об'єднань. У квітні 1912 р. на засіданні урядової міжвідомчої наради під керівництвом В. Литвинова-Фалинського представники військового відомства наголошували, що саме

¹⁾ Щоправда обіцянки прем'єра, за словами кореспондента газети «Русское Слово», тоді залишилися на папері.

«завдяки існуючим у нас синдикатам зростають ціни на залізо і затримуються поставки» [5, с. 5117].

Проте, незважаючи на все це, ставлення самодержавства до синдикатів залишилося в цілому достатньо прихильним. Невипадково новий голова Ради міністрів імперії В. М. Коковцов зазначав, що заохочення синдикатів є стимулом до розвитку вітчизняної промисловості [14, с. 23]. Цієї ж лінії тримався і його наступник на прем'єрській посаді І. Л. Горемікін, який заявляв, що «розуміє закономірність цього економічного явища (створення синдикатів. – *О. Ш.*)» [38 б].

У цьому відношенні царських урядовців підтримували і провідні територіальні організації підприємців імперії. Так, товариш голови Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії С. Соколовський наполягав у 1913 р. на сторінках видання «Торгово-промышленный Юг», що існування синдикатів є цілком об'єктивним явищем, а відповідно до них не можна застосовувати репресивні заходи, – «треба діяти шляхом конкуренції», протиставляючи їм «об'єднання громадськості» [28, № 1, с. 45, 46].

Зрештою на новій міжвідомчій нараді в 1913 р., що зібралася під головуванням міністра торгівлі і промисловості С. І. Тимашова, було розглянуто питання стосовно легалізації синдикатів і трестів у Росії. Нарада визнала, що «стихийність економічних відносин може бути усунена лише внесенням у ці відносини моменту свідомого регулювання», що розвиток монопольних об'єднань є «таким, який не можна усунути та природним явищем» [6, № 3, с. 6597, 6598]. У підсумку в тому ж році урядом було підготовлено проект «Правил про синдикати та трести», який ґрунтувався на висновку, що діяльність монополій взагалі спрямована не на підвищення, а на стабілізацію цін, а відповідно монополії є в цілому явищем економічно доцільним і корисним.

Згаданий законопроект також давав таке визначення синдикатів і трестів: «Підприємницьким об'єднанням визнається тимчасова угода, союз, який триває, чи повне злиття двох або декількох виробляючих або таких, що продають однакові, однорідні чи пов'язані предмети торговельно-промислових підприємств між собою або із третім підприємством, з метою регулювання масового виробництва та збуту означених предметів та цін на них» [7, № 25, с. 9140].

Надалі в проекті зазначалося, що договори, якими встановлювалися підприємницькі об'єднання, повинні бути «укладені письмово, домашнім або нотаріальним порядком». Копія ж цього договору для реєстрації направлялася у Відділ торгівлі МТіПр не пізніше 1-го травня. Крім того, монопольне об'єднання повинно було надавати у Міністерство щорічний звіт про свою діяльність.

Своєю чергою, згідно з проектом закону, міністр мав право призначити ревізію діяльності монополій або звернутися з позовом до суду щодо їх закриття. Останнє, зокрема, передбачалося у випадку «значного, яке не виправдовують умови виробництва та збуту, підвищення або пониження цін на масові товари торговельно-промислових об'єднань». Призначене ж покарання могло стосуватися членів підприємницького об'єднання, що керують товариствами, а також членів правління компаній і встановлювалося у вигляді ув'язнення на строк від 4 місяців до 1-го року або 4-х місяців та грошового стягнення на суму до 1 тис. крб. Крім того, «за відкриття дій підприємницького об'єднання без дотримання встановлених правил», передбачалося ув'язнення від 2 до 4 місяців та штраф до 10 тис. крб [7, № 25, с. 9142].

Роз'яснюючи положення нового законопроекту на засіданні Думи в березні 1913 р., міністр торгівлі та промисловості відверто заявив, що «промислові об'єднання у тій або іншій формі є цілком необхідними та неминучими за існуючих форм виробництва та торгівлі, які вимагають величезних капіталів та узгодженої діяльності окремих підприємств» [30, с. 4]. Також С. Тимашов наголосив, що згідно з проектом закону «промислові угоди» не забороняються, але вони повинні бути зареєстровані.

Проект закону також передбачав, що за монополіями повинен був встановлений ретельний нагляд урядових органів «з правом вимагати у організацій пояснень, книг та різних документів». У випадку ж якщо діяльність цих установ спрямовувалася «на шкоду громадським інтересам», то урядом могла бути ухвалена низка кроків репресивного характеру, як-то: «закриття організацій, притягнення їх до судової відповідальності та застосування... дій, спрямованих на полегшення ввезення іноземних товарів» [30, с. 5].

Надалі вищезгаданий законопроект розглянуто на особливій міжвідомчій нараді, а після цього він надійшов до Ради міністрів. Разом із тим цей проект активно обговорювався на сторінках тогочасної преси, викликавши при цьому майже однотайно негативні оцінки. Зокрема, автор однієї із статей в журналі «Горнозаводское дело» М. Наумов, відбиваючи позицію гірничопромисловців Півдня Росії, зазначав, що уряд «в синдикатах і трестах вбачає негативне явище... і бажає за можливістю обмежити їх діяльність». У підсумку М. Наумов ставив риторичне питання: «Чи потрібно нам законодавство про синдикати та трести»? І сам же давав відповідь: «Так. Але не таке» [7, № 25, с. 9138].

З іншого боку, супротивники діяльності монополій, рефлексуючи з приводу вищезгаданого закону, наголошували, що «проект, надаючи визначення цих об'єднань, не вказав на таку їх найважливішу ознаку, як прагнення до усунення чи обмеження конкуренції з метою підняття цін або для того, щоб попередити їх падіння» [7, № 29, с. 9316–9317]. Автор іншого матеріалу подібного спрямування, не приховуючи іронії, зазначав, що «ці норми, якщо і становлять інтерес, то хіба що у тому відношенні, що можуть слугувати блискучою ілюстрацією того, як не треба писати закони» [7, № 31, с. 9373]. Врешті-решт, у зв'язку з тим, що проект закону викликав різку критику в торговельно-промислових колах та у галузевій пресі, його було вирішено відправити на доопрацювання.

Отже, царизм погоджувався на легалізацію діяльності монополій, хоча й залишав за собою важелі впливу на синдикати та їх керівників, зокрема, погрожуючи санкціями у випадку переходу останніми певної межі у вигляді безконтрольного збільшення цін та обмеження випуску продукції, що вже зачіпало базові інтереси розвитку народного господарства країни в цілому. Проте до таких санкцій справа майже ніколи не доходила. Як підкреслювала у зв'язку з цим періодична преса імперії, «синдикати продовжують процвітати у повній впевненості, що їх не посміють чіпати» [28, № 1, с. 46]. Це фактично підтвердив і прем'єр-міністр В. М. Коковцов, який на засіданні бюджетної комісії IV Державної Думи визнав, що «боротьба уряду із синдикатами надзвичайно ускладнена, по-перше, складністю доведення існування синдикату, а по-друге, невеликим розміром кримінального покарання, яке встановлене за створення синдикату за нашими законами» [28, № 13, с. 80].

Лише напередодні Першої світової війни була спроба притягнути до судової відповідальності синдикат «Продвугілля». Адже в уряді в цей час дійшли думки,

що причиною паливного голоду в країні та «перешкодою для подальшого розвитку кам'яновугільної справи» було об'єднання гірничопромисловців у синдикат, свідоме скорочення ними видобутку вугілля з метою підняття цін [23, арк. 5]. Певним чином це переслідування спровокував і позов на синдикат «Продвугілля» в Санкт-Петербурзький комерційний суд, який 19 січня 1913 р. подали дві вуглепромислові фірми – «Государево-байракське товариство кам'яновугільних копій» та «Південно-російське дніпровське кам'яновугільне товариство».

Останні скаржилися на те, що синдикат вимагав від них скорочувати виробництво «для зменшення кількості вугілля, яке викидалося на ринок» і, відповідно, «товариство «Продвугілля» добивалося таким чином встановлення вельми високої ціни на вугілля» [28, № 3, с. 81]. Тож позивачі прохали дозволити їм розірвати договір із синдикатом, що, зрештою, за рішенням суду і було зроблено.

Однак, на цьому справа не закінчилася і до неї підключився прокурорський нагляд. За підсумками проведеного розслідування діяльності, синдикату було підготовлено рапорт прокурора Петербурзької судової палати, в якому відзначалося: «Єдина мета "Продвугілля" полягає в тому, щоб шляхом спільного регулювання цін на мінеральне паливо, а також регулюванням і самого виробництва цього продукту, усунути всіляку конкуренцію і, ставши, таким чином, господарем ринку, встановлювати свавільно ціни на цей продукт» [24, арк. 4].

Процес проти синдикату викликав тривогу та неприховане невдоволення гірничопромисловців імперії. «Цілком природне та неминуче за усілякого промислового піднесення зростання товарних цін отримало тлумачення в тому сенсі, що промисловці прагнуть «роздути» ціни, користуючись нужденним становищем споживачів, – скаржилися шахтовласники, – і в результаті з'являються такі заходи уряду, як переслідування об'єднаних торговельно-промислових організацій, закон про ввезення іноземного вугілля для потреб казенних залізниць..., які мають явний характер карального заходу стосовно кам'яновугільної промисловості» [31, с. 71].

21 червня 1914 р. делегація підприємців на чолі з М. С. Авдаковим побувала на прийомі у прем'єр-міністра І. Горемікіна, «вказавши на ті утискання (справа «Продвугілля» тощо. – *О. Ш.*), яких зазнає промисловість, унаслідок низки обмежень, що проводяться урядом останнім часом» [38 б]. Водночас підприємці стверджували, що ніякого штучного скорочення палива не відбувалося, а зростання цін було викликано лише збільшенням попиту в країні на вугілля та відходом робітників на польові роботи. Але занепокоєння керівників синдикату виявилось передчасним.

Уже восени 1914 р. попереднє слідство у справі про страйк вуглепромисловців Донецького басейну було припинено за нестачею доказів. Не дістав якихось правових наслідків і запит до уряду 30 членів IV Державної думи, який було внесено в 1914 р. з приводу утворення синдикату російських заводів сільськогосподарських знарядь і машин та, відповідно, провокованого його діяльністю зростання цін на ринку [29, № 13, с. 55].

Тож можна зазначити, що царизм так і не зміг остаточно визначитися з питанням, яким чином реагувати владі на штучне підвищення цін монополіями? Зокрема, міністр торгівлі та промисловості князь В. М. Шаховської зазначав, що запропоновані Міністерством юстиції репресивні заходи стосовно підприємців, які

штучно підіймають ціни на свою продукцію¹⁾, «навіть чи можуть дати які-небудь результати». «Постанови, які карали домовленості для збільшення цін... існували у нас і до цього часу, – підкреслював керівник МТіПр у 1915 р., – але фактично майже не застосовувалися» [25, арк. 12 зв.].

Причину цього царський високопосадовець вбачав у тому, що в переважній кількості випадків «тільки після обстеження окремих підприємств, цілої їх групи, а іноді навіть цілої галузі торгівлі та промисловості..., враховуючи також всю економічну кон'юнктуру..., можуть знайтися достовірні приводи для такого втручання» [Там само, арк. 13, 13 зв.]. У підсумку В. М. Шаховської наголошував, що лише в поодиноких випадках, «за виняткових ексцесів», судова влада могла б отримати достатній привід для втручання в діяльність синдикатів. Але такі приводи за існування самодержавства так більше і не з'явилися.

Зрештою можна констатувати, що відносини царизму та монополістичного капіталу були досить складними та суперечливими, мали певну своєрідність у різні періоди розвитку країни. Загалом же тут слід вести мову не про свідомий захист самодержавством інтересів великого капіталу, а про те, що інтереси монополій багато в чому збігалися з політикою керованої індустріалізації. В іншому ж разі влада готова була вдатися (хоча і переважно на папері) до застосування репресивних заходів стосовно монопольних об'єднань. Певним чином на ці відносини впливали й широкі кола громадськості Російської імперії.

Крім того, необхідно зазначити, що сам факт утворення монополістичних об'єднань в імперії, у тому числі й в Україні, ще зовсім не демонстрував високий ступінь розвитку капіталізму в країні. Навпаки, підтверджував історичну тенденцію до монополії, яка існувала як у політичному, так і в економічному житті імперії. У свою чергу це перешкоджало базисному принципу діяльності ринкової економіки – конкуренції, – а отже і гальмувало розвиток власне капіталістичних відносин, які тоді ще остаточно не склалися, реально сприяло консервації численних пережитків феодалізму.

Бібліографічні посилання

1. Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 47.
2. Вопросы синдикатской практики // Промышленность и торговля. – 1908. – № 2. – С. 31–33.
3. Гиндин И. Ф. Политика царского правительства в отношении промышленных монополий / И. Ф. Гиндин // Об особенностях империализма в России. – М., 1963.
4. Гольдштейн И. М. Синдикаты и тресты и современная экономическая политика / И. М. Гольдштейн. – М., 1907. – Т. 1.
5. Горнозаводское дело. – 1912.
6. Горнозаводское дело. – 1913.
7. Горнозаводское дело. – 1914.
8. Гурьев А. Промышленные синдикаты / А. Гурьев. – СПб., 1898.
9. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 692, оп. 1, спр. 13.
10. Довжук І. В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. В. Довжук. – Луганськ, 2009.
11. Донік О. М. Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини XIX – початку XX ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2010. – Вип. XVII. – С. 52–69.
12. Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. – К., 2010. – Т. 7.

¹⁾ Статс-секретар С. Є. Крижановський пропонував у цьому випадку встановити карну відповідальність для промисловців, зокрема ув'язнювати винних осіб на термін від 4 до 8 місяців.

13. **Исаев А. А.** Настоящее и будущее русского общественного хозяйства / А. А. Исаев. – СПб., 1896.
14. **Коковцов В. Н.** Из моего прошлого. Воспоминания 1911–1919 / В. Н. Коковцов; сост. С. С. Волк. – М., 1991.
15. **Кушнирук С. В.** Анализ экономического положения фирм-контрагентов синдиката «Продуголь» / С. В. Кушнирук // Монополистический капитализм в России: сб. науч. тр. – М., 1989. – С. 46–57.
16. **Лаверычев В. Я.** К вопросу об особенностях империализма в России / В. Я. Лаверычев // История СССР. – 1971. – № 1. – С. 75–90.
17. **Лившин Я. И.** Монополии в экономике России / Я. И. Лившин. – М., 1961.
18. **Москалюк М. М.** Обробна промисловість Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук. : спец. 07.00.01 «Історія України». – Переяслав-Хмельницький, 2011.
19. Народное хозяйство. – СПб., 1900.
20. **Омельянчук И. В.** Проблемы экономического развития России во взглядах правых монархистов начала XX века / И. В. Омельянчук // Отечественная история. – 2006. – № 1. – С. 16–23.
21. **Пеетерс В.** Сталь у степу / В. Пеетерс. – К., 2010.
22. **Рєєнт О. П.** Перша світова війна і Україна / О. П. Рєєнт, О. В. Сердюк. – К., 2004.
23. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. – Ф. 32: Совет съездов представителей промышленности и торговли, оп. 1, спр. 281.
24. Там же. – Ф. 37: Горный департамент, оп. 67, спр. 1202.
25. Там же. – Ф. 1276: Совет министров, оп. 12, спр. 1270.
26. Русская правда. – Екатеринослав, 1911, 19 февр.
27. Русское судоходство, 1910.
28. Торгово-промышленный Юг. – Одеса, 1913.
29. Торгово-промышленный Юг. – Одеса, 1914.
30. Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. Ноябрь – декабрь 1913 г. – Х., 1914. – Т. II.
31. Труды XXXIX съезда горнопромышленников Юга России. – Х., 1915. – Ч. I.
32. **Туган-Барановский М. И.** Промышленные кризисы в современной Англии / М. И. Туган-Барановский. – СПб., 1894.
33. **Фенин А. И.** Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 г. г.) / А. И. Фенин. – Прага, 1938.
34. **Формаковский С. П.** К вопросу о законодательном регулировании синдикатов и трестов / С. П. Формаковский. – СПб., 1910.
35. **Цыперович Г.** Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР / Г. Цыперович. – Л., 1927.
36. **Черменский Е. Д.** История СССР. Период империализма / Е. Д. Черменский. – М., 1974.
37. Южная Заря. – Екатеринослав. – 1913, 26 апр.
38. Южная Заря. – Екатеринослав. – 1914: а) 13 апр.; б) 24 июня.
39. **Янжул И. И.** Промышленные синдикаты или предпринимательские союзы для регулирования производства преимущественно в Соединенных Штатах Северной Америки / И. И. Янжул. – СПб., 1895.
40. **Funken K.** Die Ökonomischen Voraussetzungen der Oktoberrevolution: Zur Entwicklung des Kapitalismus in Russland / K. Funken. – Frankfurt a/M, Zürich, 1976.

Надійшла до редколегії 14.01.2015